

vidjene povorke ićice, prema natpisu, sveštenik (stefanofor) „Dvanaest bogova i božanskog (pokojnog) kralja Eumena“. Pošto nema podataka o tome kome je bio posvećen veliki žrtvenik u Pergamu (obično se naziva Zevsovim), Robert se pita nisu li „Dvanaest bogova“ ti kojima je Eumen posvetio svoje grandiozno delo.

Naučna istraživanja Louis Robert-a teku kao bujica iz nepresušnog izvora. Desetak navedenih primera iz Zbornika koji je pred nama ilustruju, čini mi se, u dovoljnoj meri originalnost i metodičnost njegova rada. Ova knjiga pridružuje se ranijoj prebogatoj produkciji velikog francuskog naučnika kao trajno blago helen-skih studija. Njome će se koristiti za buduća istraživanja kako epigrafičari i numizmatičari tako i istoričari starih kultura i grčke civilizacije. To je delo koje će se čitati s olovkom u ruci da bi se iz njega izvukla sva znanja i methodske pouke koje sadrži.⁴

Primljeno 6. VI 1989

Fanula PAPAZOGLU, Beograd.

⁴ Knjiga se završava indeksima — imena ličnosti i bogova, geografskih naziva, grčkih reči i izvora — koji će znatno olakšati njeno korišćenje. Sastavio ih je Robert-ov učenik Philippe Spitzer.

EMILIA MASSON, *Les Douze Dieux de l'Immortalité, Croyances indo-européennes à Yazilikaya*. Collection „Vérité des Mythes“ vol. IV, Paris, Les Belles Lettres 1989, pp. X+231, 6 fig. i 30 tab.

Beogradski đak Emilia Masson posvetila je svoje istraživačke napore rešavanju teških problema mediteranskih i bliskoistočnih pisama II milenija pre n.e. Najveći broj njenih radova bavi se dešifrovanjem i utvrđivanjem grafičkih repertoara kipro-minojskog pisma¹. Bavljenje hetitologijom E. Masson započela je izučavanjem hijeroglifskih luvijskih tekstova, da bi preko njih ubrzo stigla do problema vezanih za kulturni kompleks Yazilikaya u blizini hetske carske prestonice Hatuše².

Knjiga koju ovde prikazujemo nastavlja pomenute napore na široj osnovi komparativne religije i antropologije. Naime, E. Masson došla je na srećnu ideju da indoevropski sloj kompleksnog i kompozitivnog tkiva hetske religije osvetli poređenjem sa arhaičnim obredima vlaških i srpskih sela istočne Srbije, ne bi li na taj način popunila praznine u lakonskim hetskim kulturnim tekstovima. Prvi deo knjige (str. 15—131) bavi se kompleksom svetih mesta poznatim pod turskim imenom Yazilikaya („Ispisana stena“). U prva dva odeljka (str. 15—30) autorka u veoma jasnom i preglednom izlaganju predstavlja istorijat ovog jedinstvenog spomenika koji nas zadržuje uspehom „saradnjom“ prirode i ljudske ruke. U stenovitom masivu punom prolaza i pukotina prvi trag ljudi potiče iz halkolitika. Poslednja, najuspelija faza, pripada poslednjem periodu postojanja Hetske države — vladavine Tuthalije III/IV (1250—1225) i njegovog sina Šupiluliume II. U kompleksu se uočavaju dve celine sa po dve velike odaje-galerije (A i B) i njihovim aneksima (D i C). U obe galerije ulazilo se iz grupe zgrada namenjenih zaštiti, smeštaju kulturnog inventara i obavljanju raznih rituala. Na zidovima prve galerije predstavljen je službeni huritski panteon Hetske države: levo bogovi (ukupno 27), desno boginje (ukupno 18); na frontalnom zidu nalazi se vrhovni par Tešub i Hebat sa porodicom (7 figura); ispred procesije bogova na levom zidu predstavljena je grupa dvanaestorice bogova u živahnom pokretu, iza procesije boginja, prema ulazu, Tuthalija III/IV, a desno od ulaza gozba Tenu i Tijabenti, „vezira“ Tešub i Hepat. Aneks D upotrebljavan je

¹ Up. Cyprominoica: Répertoires. Documents de Ras Shamra, Essai d'interprétation. Studies in Mediterranean Archaeology XXXI 2, 1974, pp. 64).

² E. Masson, Le panthéon de Yazilikaya, Nouvelles lectures, ADPF Paris 1981, pp. 77, 22 fig. i 22 tab..

za magijske kataraktičke rituale. Na ulazu u odaju B, namenjenu pogrebnoj kultu cara Tuthalije, nalaze se dva krilata demona, potom grupa dvanaestorice bogova, car Tuthalija u čvrstom zagrijaju boga Šarume, bog podzemlja u vidu mača sa ljudskom glavom i Tuthalijin kartuš. U aneksu C nađeni su ostaci kamene baze i životinjskih i ljudskih kostiju pomešanih sa pepelom.

Analizom klinopisnih izvora u kojima nalazimo samo aluzije, a ne i direktan pomen kompleksa Yazilikaya, E. Masson utvrđuje da je zvanično ime odaje A glasilo „Kuća boga oluje: ovamo su svi bogovi odlazili na Tešubov praznik o zimskoj dugodnevici. Bog-mač iz odaje B javlja se u luvijsko-huritskim ritualnim tekstovima, a dvanaestoricu bogova poznajemo iz luvijskih rituala kao htonska božanstva, što u punoj meri svedoči o sinkretističkoj prirodi panteona u Yazilikaya.

Preostalih šest poglavlja prvog dela knjige (str. 31—131) govori o hetskim predstavama o smrti i hetskoj pogrebnoj praksi. Heti u ovom pogledu prave oštru razliku između careva i običnih ljudi — prvi su besmrtni i odlaze na neku vrstu Jelisejskih polja, dok druge u donjem svetu čeka tužan život besvesnih sena. Ovu distinkciju potvrđuju arheološki nalazi, koji pokazuju da je kremacija rezervisana za više slojeve, a inhumacija za niže. Cilj kremacije je da se besmrtna duša oslobodi tela, kako bi mogla stići do svog staništa na nebu. Ista shvatanja nalazimo u Grčkoj, Rimu, Indiji i Skandinaviji. Međutim, put do Zemlje blaženih nije direktan, i da bi se duši pomoglo, nakon kremacije pristupa se brojnim ceremonijama i žrtvovanjima. Izvori u kojima se ovi rituali pominju krajnje su šturi, jer su sastavljeni kao podsećnici sveštenstvu. Velika je zasluga E. Masson što je njihovom kombinacijom i dosledno sprovedenim komparativnim metodom uspeła da pronikne u najdublju simboliku i smisao ovih arhaičnih radnji posvećenih očišćenju duše s jedne, i olakšavanju njenog odlaska na nebo s druge strane.

Kataraktički rituali uklanjaju fizičku i moralnu nečistotu, i u njima se koriste različiti „provodnici“, poput, na primer, živih ili veštačkih ptica koje se koćicama pričvrste za zemlju ili polože u jamu koja povezuje unutrašnjost zemlje sa njenom površinom. Zlo sa čoveka najpre prelazi na njih, a onda, fiksacijom u zemlju. Istoj svrsi služe zemljane statue bogova u formi mača, grančice ili vaze za libaciju sa zašiljenim dnom. Deo kataraktičkih rituala sigurno je predstavljalo i simboličko prolaženje ispod zemlje. Interesantno je da refleks kataraktičkog rituala uz pomoć ptice kao zamene za osobu u opasnosti nalazimo na nedavno objavljenom natpisu iz 235/6. godine n.e., poreklom iz lidijske Kakatekaumene³ na kome se neki Teodor, zgrešivši prema lokalnim bogovima, greha „oslobađa“ između ostalog, uz pomoć raznih vrsta ptica. Da se radi o ritualu očišćenja, jasno je iz epiteta *καθαρός* kojim on označava svoje stanje po njegovom obavljanju.

Suptilnom analizom i komparacijama. E. Masson dolazi do zaključka da figuralne predstave glavnih odaja kulturnog kompleksa Yazilikaya simbolizuju obnovu prirode (A) i vaskrsnuće čoveka (B), dok dvanaestorica bogova u oba slučaja simbolizuju prelaz iz jednog u drugo stanje.

U zaključku prvog dela, E. Masson sumira prethodno izlaganje i predlaže sledeće identifikacije: kompleks Yazilikaya mogao bi biti „tarnu (svetilište van grada) na planini Tippuwa“ iz pisanih izvora, odaja A „Stela boga Oluje“, odaja D „inapsi“ (mesto za obavljanje kataraktičkih rituala), odaja B „Večni vrh“ (= Kuća planinskog vrha, tj. mauzolej) iz tekstova Šupululiume II, i odaja C „hesta“ mesto za obavljanje kulta mrtvih.

Drugi deo knjige, sa svojih šest poglavlja (str. 135—212), bavi se indoevropskim paralelama hetske pogrebne prakse, počevši od paralelnog praktkovanja kremacije i inhumacije u Anadoliji, severnoj Siriji, Elamu, Indiji, Balkanu i Kipru. Naročito interesantno je drugo poglavlje („Ritualni na obali reke“, str. 155—174), gde su za objašnjenje hetskih kataraktičkih prosedea uspešno upotrebljeni rituali srpskog i vlašskog življa za zdravlje ljudi i životinja: „obred obale potoka“ i „goveđa bogomolja“, kao i obred „izlivanje vode“, smišljen da duši pokojnika pomogne u napuštanju sveta živih. Paralele između hetskih tekstova i naših običaja zaista su fascinantne, i nema nikakve sumnje da je E. Masson svojim postupkom znatno unapredila naše razumevanje mnogih kompleksnih hetsko-luvijskih rituala.

³ H. Malay, *New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museums*, *Epigraphica Anatolica* 12, 1988, str. 151, br. 5.

Neočekivane paralele ukazale su se i u ceremonijama obavljanim nakon prvog dela sahrane (tj. kremacije, koja je kod Slovena praktikovana sve do XI veka), zaključno sa četrdesetim danom. Sve što o njima znamo pokazuje da su izvođene sa dvostrukim ciljem: da se pokojniku otvori put na onaj svet i onemoguću povratak među žive.

Na kraju knjige nalazimo bibliografiju, indeks i veći broj fotografija svetilišta Yazilikaya i ilustracija srpskih i vlaških običaja.

Veliko je zadovoljstvo čitati naučno delo sa ovako široko postavljenom istraživačkom osnovom i izuzetno ubedljivom argumentacijom, koje, uz to, otkriva neočekivane vidike i krči nove staze u hetitologiji. Nadamo se da će njegov autor i dalje njima hodati.

12. X. 1939.

Marijana Ricl,
Filozofski fakultet,
Beograd.

ANNA ET JARO ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, 1986, str. 533 + 1 geografska karta*

Ovom, trećom po redu izlaženja i najobimnijom knjigom natpisa, Ana i Jaroslav Šašel su zaokružili i završili pre skoro četvrt veka započet posao (I Jug. I, Situla 5, 1963; II, Situla 19, 1978) na sakupljanju i ponovnom izdavanju u okviru jedne zbirke svih latinskih natpisa otkrivenih na teritoriji današnje Jugoslavije i objavljenih u raznim časopisima i publikacijama druge vrste između 1902, kada se pojavio poslednji tom CIL III, i 1970. godine. Obiman i koristan posao koji su obavili Šašeli obuhvaćen je u tri toma. Indirektno, zbirka daje uvid i u to, koliko i kako se radilo u nas na epigrafici tokom sedam decenija ovog veka. Sve tri knjige obuhvataju 3128 natpisa, od čega su 1905 natpisa u poslednjem, trećem tomu (br. 1223—3128). U zbirku u načelu nisu uključeni natpisi koji su obuhvaćeni sistematskim zbirkama, kao što su AIJug. ili IMS, osim ako kasnije nisu bili revidirani ili bili predmet raspravljanja; izostavljeni su i natpisi koje je J. Brunšmid publikovao u nekim sveskama Vjesnika HAD posle 1902, ukoliko su prethodno bili obuhvaćeni u svesci Supplementum CIL III. Za njih je data lista konkordancije sa CIL. Lista konkordancije za celu zbirku data je u prvoj svesci za CIL i AIJug, u drugoj i trećoj ona se tiče CIL-a i AE.

Prvi i drugi tom zbirke prikazani su u Živoj Antici 15, 1965, 250—252 i 29, 1979, 327—329 (M. Mirković i S. Dušanić). Treći tom je najobimniji od tri dosada objavljena prvo stoga, što obuhvata natpise objavljene tokom dužeg vremenskog perioda od četiri decenije, drugo, što je u pitanju period u kome je došlo do intenzivnijeg rada na objavljivanju epigrafske gradje, naročito u Srbiji, gde su A.v. Premerstein i N. Vulić u JOAI i Spomeniku SKA publikovali natpise iz rimskih provincija Moesia Superior, Thracia, dela antičke Makedonije i Dalmacije; veliki je i broj natpisa iz Salone i Manastirina (jedne od njenih nekropola).

U načelu, zbirka Šašela donosi samo objavljene natpise. U treći tom je izuzetno uneto i nekoliko nepublikovanih tekstova koje su autori sami videli (na pr. 3110—3113). U ovom tomu ima i natpisa koji su objavljeni i posle 1940, pa i posle 1970. Pošto je treći tom i poslednji ove zbirke, Šašeli su doneli tu i neke ispravke i dopune natpisa obuhvaćenih dvema prethodnim sveskama. Fragmente natpisa, kojih je naročito veliki broj u Salonu, Šašeli navode najčešće pod jednoim brojem, uz inventarski broj u muzeju i publikaciju, ako su objavljeni; razrešenje teksta fragmenta daje se samo izuzetno.

U svemu ostalom, metodološkom pristupu i tehnici izdavanja, postupak je isti kao i u prethodna dva toma. Primedbe opšteg karaktera, o kojima je reč u ranijim prikazima (up. Živa Antika 15 i 29), važile bi i za ovaj tom: dva načina u donošenju nejasnog ili rdjavo tradiranog teksta, majuskulnim slovima ili u kurzivu (up.